

УДК 342.511(438)

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ПРЕЗИДЕНТА РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА У ВІЙСЬКОВІЙ СФЕРІ

Микола МАРЧУК,

кандидат юридичних наук, доцент, начальник кафедри конституційного та міжнародного права факультету підготовки фахівців для підрозділів боротьби з кіберзлочинністю та торгівлею людьми Харківського національного університету внутрішніх справ

SUMMARY

In this article was investigated the role of the President in the state mechanism of the Polish Republic and particularly – the issues of the constitutional law regulation of its competence in the military sphere. Further in the article it was pointed out that the President of the Polish Republic as the Head of the State is the personification of the unity of the nation. Consequently, his individual right to lead the armed forces which is enshrined in the Constitution and reinforced ideologically makes him the guarantor of political neutrality and independence of the army from all the political parties or groups. Based on the above in this article it was concluded that the President has all of the power tools necessary to ensure the sovereignty and territorial integrity of the Polish state.

Key words: head of state, constitution, military, government agencies, guarantor of independence and territorial integrity.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена дослідженню ролі президента в державному механізмі Республіки Польща, зокрема проблемі конституційно-правового врегулювання його компетенції у військовій сфері. Підкреслюється, що саме визнання права індивідуального, конституційно закріпленого та ідеологічно підкріпленого керівництва збройними силами за Президентом Республіки Польща, який водночас є главою держави та уособленням національної єдності, робить його гарантом політичної нейтральності й незалежності армії від усіх політичних сил, у тому числі й наявних політичних партій або груп. На підставі вищевказаного зроблено висновок про наявність у нього всіх необхідних силових важелів, необхідних для забезпечення суверенітету й територіальної цілісності польської держави.

Ключові слова: глава держави, конституція, збройні сили, органи державної влади, гарант незалежності й територіальної цілісності.

Постановка проблеми. У період збройних протистоянь на Сході України, анексії частини її території та поширення сепаратистських настроїв значно зростає роль і значення державних інституцій, наділених реальною владою, у тому числі й військовою. Дослідження правового статусу цих органів, визначення їх ролі в механізмі здійснення влади на сьогодні можна вважати безумовним пріоритетом сучасної української конституційно-правової науки нарівні з конституційною реформою та децентралізацією влади.

Особливе місце в системі поділу влад у більшості держав світу з республіканською формою правління належить главі держави як головнокомандувачу військами й гарантові незалежності й територіальної цілісності.

Актуальність теми. Через відсутність у вітчизняній юридичній науці (зокрема науці конституційного права) комплексного дослідження компетенції Президента Республіки Польща у воєнній сфері, автором опрацьовувалися наявні матеріали з указаної проблеми, відображені, зокрема, у роботах Х.М. Дейнеги, О.В. Новикова, М.А. Баймуратова, В.М. Шаповала, В.Ф. Котка, А.Г. Мазохіної та ін.

Під час дослідження було використано наукові доробки таких польських дослідників, як В. Скридло (W. Skrzydło), П. Сарнецький (P. Sarnecki), Р. Мойак (R. Mojak), К. Войташик (K. Wojtaszczyk), Р. Дахль (R. Dahl), В. Волпюк (W. Wolpiuk) та ін.

Метою статті є встановлення можливостей і меж владного впливу цієї владної інституції на збройні сили. З огляду на це вбачається необхідним звернутися до досвіду Республіки Польща (далі – Республіка Польща, РП) як стратегічного партнера України, держави Європейського Союзу та члена Північноатлантичного альянсу (із 12 березня 1999 р.) [1].

Виклад основного матеріалу дослідження. Роль і значення Президента Республіки Польща значною мірою визначаються його належністю як глави держави до виконавчої гілки влади. Крім цього, вона також визначає місце Президента в системі державних органів, у межах визначеної в Конституції системи здійснення влади [2, с. 151].

Правове становище цього національного органу зумовлюють різні фактори, серед яких важливу роль відіграють структура влади та місце в ній Президента, спосіб його призначення, обсяги й види відповідальності, а також покладені на нього повноваження. Важливість формулювання вищезазначених питань підкреслюється й структурною побудовою самої Конституції Республіки Польща, яка містить окрему главу V «Президент Республіки Польща».

Конституція РП, закріпивши за ним низку повноважень, визначає Президента як орган виконавчої влади, що здійснює функції глави держави та водночас виконує роль політичного арбітражу. При цьому, відповідно до ст. 132 Конституції, він не може «обіймати будь-які інші посади, виконувати будь-які громадські функції, крім тих, які пов'язані зі здійсненням його повноважень (як президента)». Це положення не дозволяє Президентові ангажуватися в поточні політичні справи, спрямоване на захист іміджу й престижу цієї владної інституції.

Значна частина його повноважень має характер прерогатив, тобто виключного права здійснювати певну діяльність на власний розсуд, без контрасигнації прем'єр-міністра. Президент є незалежним, а не допоміжним органом конституційної держави [3, с. 53].

Повноваження Президента закріплюються ч. 1 ст. 126 Конституції РП, яка визначає його як «верховного представника Республіки й гаранта неперервності державної влади». Звертає на себе увагу той факт, що, незважаючи на факт обрання Президента на основі загального вибор-

чого права, він не визначається як представник народу, на відміну від депутатів чи сенаторів (ст. 104) [4]. Зрештою, це неможливо з огляду на одноосібність цього органу, яка через це не може втілювати різні політичні уподобання диверсифікованого та плюралістично побудованого суспільства.

Конституція РП від 02 квітня 1997 р. покладає на Президента обов'язок слідкувати за дотриманням Конституції, стояти на сторожі та захисті державного суверенітету й цілісності її території. Зі змісту ст. 126 найбільш повно виокремлюється функція політичного арбітражу Президента, яка покликана виконати своє важливе призначення в умовах виникнення небезпечних для конституційних цінностей умов, будь-якого втручання в діяльність механізмів функціонування держави та державної влади [5, с. 301]. Реальна можливість Президента гарантувати такий стан речей досягається через його конституційне закріплення як глави держави та зосередження в його руках верховенства й загального керівництва над збройними силами Республіки Польща.

З погляду політичних і соціальних відносин збройні сили є одним із основних елементів будь-якого державного апарату. Армія входить до системи органів державного управління та є складовою вертикалі прямого примусу поряд із поліцією та службами безпеки [6, с. 98].

Разом із цим збройні сили є досить специфічною інституцією, яка істотно різниться від інших структурних елементів державного апарату не тільки за характером завдань, які вона виконує, а й можливостями використання за обґрунтованої необхідності сильнодіючих сил, засобів і форм для захисту інтересів держави. Армія насправді є одним зі спеціалізованих елементів державного апарату для виконання функцій, пов'язаних із використанням сили. При цьому застосування методів примусу є юридичною прерогативою державної влади [7, с. 336].

Звідси випливає, що армія є одним із компонентів політичної системи, використовуваної для отримання та підтримки влади в державі. При цьому головною умовою її існування в демократичному суспільстві є гарантія того, що вона залишатиметься контрольованою складовою державно-владної структури, а не виходитиме за її межі та не протиставлятиметься державі чи народові, яким покликана служити, а не домінувати чи управляти.

Розвиток збройних сил може відбуватися лише із одночасним використанням конституційно-правових механізмів, а їх використання – тільки під безпосереднім керівництвом демократично обраних лідерів. Саме тому керівництво збройними силами має підпорядковуватися авторитетним цивільним особам, які координують усі фази військових програм і в результаті цього є відповідальними за дії армії. Саме такою особою в Республіці Польща й визнається Президент, котрий отримує мандат довіри народу в результаті загальних виборів.

Ст. 134 (п. 2) Конституції РП вказує, що в мирний час Президент здійснює керівництво збройними силами за посередництвом Міністра Національної оборони.

Визнання права індивідуального, конституційно закріпленого та ідеологічно підкріпленого керівництва збройними силами за Президентом Республіки Польща, який водночас є главою держави та уособленням національної єдності, робить його гарантом політичної нейтральності й незалежності армії від усіх політичних сил, у тому числі й наявних політичних партій або груп.

Реальний зміст влади Президента над армією має виявлятися через функції гарантування та контролю, особливо щодо дотримання конституційних принципів у сфері зовнішньої політики, політичної нейтральності армії, законності її використання виключно для захи-

сту Батьківщини, нарешті, відповідності її структури й функціонування вимогам демократичної правової держави та громадянського суспільства [8, с. 297].

Закріплення за Президентом Республіки Польща керівництва збройними силами Республіки Польща є символічним вираженням концентрації військової могутності в одноосібному органі, із яким асоціюється честь найвищого представництва державної влади у внутрішніх відносинах, що не робить його фактичним керівником, наділеним верховною владою над збройними силами [3, с. 66].

Ця функція є швидше номінальною, і як така не обов'язково повинна мати щось спільне з реальним командуванням збройними силами чи то в мирний час, або під час війни.

Президент, будучи головнокомандувачем збройними силами, не має військового звання, а звання «керівник» не співвідноситься із конкретним військовим рангом.

Крім того, акт прийняття керівництва над збройними силами, що відбувається відразу ж після вступу на посаду нового Президента, має й суто символічне значення та слугує для того, щоб підкреслити спадковість служби збройних сил власній державі. Більше того, факт набуття такого керівництва не відображено в жодному офіційному документі, виданому Президентом.

Проте все вище згадане не може применшити ролі Президента щодо цієї сфери компетенції, оскільки Конституція дає Президенту право призначати інші виконавчі органи держави в галузі оборони. Зокрема, у п. 4 ст. 134 Конституції РП до прерогатив Президента належить призначення та звільнення Верховного головнокомандувача військами, але тільки під час війни й на прохання прем'єр-міністра.

Це узгоджується з принципом, що в демократичних країнах глава держави особисто не керує збройними силами в мирний час і не командує ними під час війни [9, с. 89].

Президенту також, відповідно до п. 3 ст. 134 Конституції РП, надається право призначити в мирний час начальника Генерального штабу та командирів родів військ.

Варто зазначити, що офіційні акти Президента Республіки Польща щодо призначення начальника Генштабу та командирів родів військ збройних сил є чинними лише за умови їх підписання Головою Ради Міністрів.

Відповідно до п. 5 ст. 134 Конституції РП, Президент за погодженням із Міністром Національної оборони присвоює передбачені законом військові звання. Крім цього, у п. 6 ст. 134 Конституції РП передбачено, що повноваження Президента щодо управління збройними силами в мирний час визначатимуться окремим законом.

Ст. 136 Конституції РП передбачає, що Президент у надзвичайній ситуації, наприклад, за наявності безпосередньої зовнішньої загрози державі, оголошує мобілізацію (загальну або часткову) і використовує збройні сили для захисту Республіки, але тільки за поданням прем'єр-міністра.

У главі XI «Надзвичайні стани» врегульовуються питання щодо президентських повноважень під час запровадження та дії цих станів. Президент у разі виникнення загрози державі або збройного нападу оголошує й ліквідує військовий стан (ст. 229) і надзвичайний стан (ч. 1. ст. 230). Запроваджувати ці стани Президент РП може лише за поданням Ради міністрів (за винятком стану стихійного лиха, рішення про запровадження якого Рада Міністрів приймає самостійно). Розпорядження про запровадження надзвичайного або воєнного стану Президент протягом 48 годин повинен подати на затвердження до парламенту (ст. 231).

У принципі, питання про запровадження стану війни вирішує Сейм, а повноваження Президента можуть бути використані лише в порядку заміщення. Однак Конституція

РП не вимагає підтвердження прийнятого президентом рішення в парламенті, якщо сесія буде проведена пізніше (за наявної можливості).

Причини, що обґрунтовують запровадження воєнного стану, визначаються конституційними нормами. Проте навіть у разі їх безспірної наявності Президент повинен чекати на подання Ради Міністрів, хоча, звичайно, він може вдатися до неформальних дій, які можуть переконати уряд висунути таку пропозицію.

Запровадження воєнного стану є одним із найдраматичніших політичних рішень, а його тривалість не визначена законодавством. Спосіб запровадження, беручи до уваги конституційну легітимність Президента, означає, що й президент повинен мати можливість приймати рішення про задоволення чи відхилення подання уряду. Те ж саме стосується й скасування воєнного стану. Розпорядження про запровадження воєнного стану підлягає контрасигнації, але це не має значення, оскільки воно приймається за поданням Ради Міністрів.

Конституція також передбачає можливість створення консультативного органу при Президентові Республіки Польща в галузі внутрішньої та зовнішньої безпеки. Відповідно до ст. 135, це має бути Рада Національної безпеки. Рада покликана висловлювати свою думку й подавати пропозиції Президенту щодо питань, що стосуються зовнішньої та внутрішньої безпеки держави. Конкретні компетенції цього органу визначено в главі 5.

У ст. 141 також передбачено можливість скликання Президентом щодо питань, які мають особливе значення, Ради Кабінету, яку утворює Рада Міністрів під його головуванням, за умови, що вона не може здійснювати свої конституційні повноваження.

Окрім указаних контрольно-управлінських повноважень, що можуть бути реалізовані Президентом РП щодо збройних сил, до переліку його повноважень входять такі:

- процес створення законів, зокрема Президент може відмовитися підписати закон і з відповідним обґрунтуванням передати його Сеймові на повторний розгляд, він вправі також до підписання законопроекту звернутися до Конституційного суду на предмет відповідності закону Конституції, нормативного акта Конституції або законам. До таких актів належать й акти, видані Міністром Національної оборони;

- право попереднього звернення до Державного Трибуналу про притягнення до відповідальності членів Ради Міністрів, включаючи Міністра Національної оборони;

- право ініціювати інспектування (перевірку) Вищою Палатою Контролю (далі – ВПК) Міністерства оборони, у тому числі збройних сил. У цьому випадку ВПК надає інформацію про результати аудиту Президентові й Сеймові [3, с. 109].

Окремі статті Конституції, що стосуються повноважень Президента, відсилають до відповідних законів. До них належить визначення на прохання Міністра Національної оборони основних напрямів розвитку збройних сил Польщі та їх підготовки до оборони держави (п. 1 ст. 5 Закону про загальний обов'язок захищати Республіку Польща) [10].

Опосередковано командування збройними силами стосується також такого:

- надання прапорів військовим підрозділам [11];

- присвоєння за поданням Міністра Національної оборони першого офіцерського звання, звання генералів і адміралів і звання маршала Польщі (п. п. 4 і 6 ст. 76 Закону про загальний обов'язок захищати Республіку Польща), а також і позбавлення звання генерала й адмірала (п. 1 ст. 28 цього ж Закону).

Крім цього, Президент за поданням Міністра Національної оборони серед професійних солдатів

призначає на посаду Оперативного Командира збройними силами та Начальника Інспекції з підтримки збройних сил [12].

До компетенції Президента також належить можливість призупинення дії актів, які є характерними для воєнного часу, незважаючи на запровадження воєнного стану (п. 1 ст. 247 Закону про загальний обов'язок захищати Республіку Польща). Відповідна постанова Президента при цьому потребує контрасигнації прем'єр-міністра.

До компетенції Президента РП належить також визнання конкретних районів Польщі зоною військових дій. Більше того, якщо під час воєнного стану є необхідність захисту держави, то цією обороною керує Президент Польщі у співпраці з Радою міністрів [13].

За поданням Ради Міністрів Президент може запровадити надзвичайний стан (п. 1 ст. 230 Конституції РП, ст. 2 Закону про надзвичайний стан) [14]. Варто також звернути увагу на те, що ст. 230 Конституції частково змінила ст. 2 Закону про надзвичайний стан і позбавила Президента права запровадження надзвичайного стану за власної ініціативи, а ст. 231 також змінила назву відповідного для цієї ситуації документа Президента з постанови на розпорядження (указівку). До сфери повноважень Президента РП належить також ліквідація надзвичайного стану до настання терміну, на який він був запроваджений (ст. 3 Закону про надзвичайний стан). Обидві ці дії потребують консигнації.

За поданням прем'єр-міністра президент може прийняти рішення про використання збройних сил у разі наявної загрози суспільній безпеці держави чи небезпечного порушення громадського порядку, коли використання озброєних поліцейських сил недостатньо (п. 3 ст. 18 Закону про поліцію) [15].

До компетенції Президента належить прийняття рішення про використання військових частин поза межами держави. Таке рішення приймається відповідно до Закону та за поданням Ради Міністрів або в конкретних випадках прем'єр-міністра. Про прийняте рішення Президент невідкладно інформує спікерів Сейму й Сенату [16].

Президент як глава Збройних сил Польщі на вимогу Національної ради судочинства призначає та звільняє суддів військових судів, а міністр юстиції зобов'язаний надавати Президентові Республіки Польща та Національній раді судочинства інформацію про діяльність військових судів [17].

Ще одна функція Президента РП у воєнній сфері полягає в тому, що він як головнокомандувач військами є начальником усіх солдатів і військових працівників, відповідно до Конституції та чинного законодавства

Законодавчо також регулюється й урочиста церемонія прийняття Президентом РП керівництва над армією.

З метою забезпечення зовнішньої та внутрішньої безпеки держави при Президентові Республіки Польща створюються такі консультативні органи, як Рада національної безпеки (RBN) і Бюро національної безпеки (BBN) [18].

Положення про Раду національної безпеки базується на ст. 135 Конституції, де говориться, що вона є консультативним органом при Президентові Республіки Польщі в галузі зовнішньої та внутрішньої безпеки держави.

Завдання Ради національної безпеки передбачають розгляд питань і вираження думок щодо безпеки держави, у тому числі й стосовно такого:

- загальних принципів безпеки Польщі;

- принципів і напрямів зовнішньої політики в галузі національної безпеки;

- стратегічних проблем національної безпеки, зокрема національних інтересів, зовнішніх і внутрішніх умов безпеки, концепцій безпеки держави тощо;

– проєктів стратегій національної безпеки, політичної та стратегічної оборонної Доктрини й напрямів розвитку збройних сил Республіки Польща;

– загроз внутрішній безпеці держави та заходів щодо боротьби з цими загрозами;

– проблем приготувань невійськового характеру для системи національної безпеки [19, с. 12].

Рада національної безпеки скликається за ініціативи Президента, який також визначає порядок денний її роботи й головує під час засідань. За відсутності Президента вказаних повноважень набуває призначений ним член Ради. Внутрішній режим роботи Ради встановлюється наказом Президента Республіки Польща. Склад Ради національної безпеки, відповідно до п. 3 ст. 144 Конституції Республіки Польща, визначається Президентом. На сьогодні Рада нараховує 11 чоловік. Як правило, засідання Ради мають конфіденційний характер.

Участь у засіданнях Ради беруть члени Ради, а також на запрошення Президента й інші особи, які не є членами Ради – колишні президенти РП і президенти Ради Міністрів, а також особи, участь яких є необхідною з огляду на предмет засідання.

Президент також призначає секретаря Ради національної безпеки (за посадою це керівник Бюро національної безпеки), до завдань якого в цій галузі належать такі:

– підготовка та обслуговування засідання Ради;

– прийом документів і матеріалів від державних установ;

– призначення постійних або спеціальних експертних груп для аналізу й розробки рішень.

Завдання професійного, організаційного, технічного та фінансового обслуговування Ради покладаються на Бюро національної безпеки.

Варто зазначити, що в положеннях Конституції чітко зазначено, що Рада національної безпеки є консультативним (дорадчим) органом Президента. Дорадча функція Рад полягає тільки в тому, щоб висловити свою думку Президентові РП і рекомендувати шляхи вирішення вказаних ним проблем. Такий підхід не залишає сумнівів у тому, що цей орган не може бути наділений будь-якою установчою компетенцією. За поради, надані Президентові, члени Ради не несуть ніякої відповідальності. Указані поради також не є обов'язковими для Президента РП [20, с. 43].

Функціонування Бюро національної безпеки базується на положеннях ст. 11 Закону «Про загальний обов'язок захищати Республіку Польща» [21]. Визначення організації та сфери діяльності Бюро національної безпеки, відповідно до Закону, належить до компетенції Президента Республіки Польща. Роботою Бюро національної безпеки керує призначений Президентом Голова Бюро національної безпеки в ранзі держсекретаря.

Діяльність Бюро фінансується з бюджету канцелярії Президента РП і здійснюється на основі такої організаційної структури:

– кабінет Голови Бюро національної безпеки;

– департамент стратегічного аналізу;

– департамент керівництва збройними силами;

– департамент позавійськової безпеки;

– правничо-організаційний департамент;

– відділ захисту секретної інформації.

У межах передбачених законом повноважень Президент шляхом видання постанови визначає завдання Бюро [22]. До обов'язків Бюро національної безпеки як державної установи, яка діє у сфері внутрішньої та зовнішньої безпеки держави, належить, зокрема, реалізація завдань, що випливають із конституційних повноважень Президента Республіки Польща щодо керівництва збройними силами, а також охорона суверенітету й безпеки держави та цілісності її території. До компетенції Бюро національної безпеки також належать таке:

– реалізація завдань у галузі безпеки та оборони;

– експертна й організаційна підтримка Ради національної безпеки;

– моніторинг і аналіз стратегічних умов, необхідних для національної безпеки;

– розробка та оцінювання стратегічних документів із національної безпеки;

– моніторинг поточної діяльності збройних сил Республіки Польща;

– моніторинг і співпраця з державними органами й інститутами громадянського суспільства у сфері невійськової безпеки, у тому числі й розробка нормативних актів у галузі реалізації безпекової політики.

Підсумовуючи вищевикладене, можемо дійти таких висновків:

1. Правове становище Президента Республіки Польща як особливого національного органу зумовлюють різні фактори, серед яких важливу роль відіграють структура влади та місце в ній Президента, спосіб його призначення, обсяги й види відповідальності, а також покладені на нього повноваження.

2. Про особливу (державницьку) важливість цієї інституції свідчить саме конституційно-правове закріплення вищезазначених питань і структурна побудова самої Конституції Республіки Польща, яка містить окрему главу V «Президент Республіки Польща».

3. Розвиток збройних сил у сучасній правовій демократичній державі може відбуватися тільки із одночасним використанням конституційно-правових механізмів, а їх використання – тільки під безпосереднім керівництвом демократично обраних лідерів. Саме такою особою в Республіці Польща й визнається Президент, котрий отримує мандат довіри народу в результаті загальних виборів.

4. Конституція РП від 02 квітня 1997 р. покладає на Президента обов'язок слідкувати за дотриманням Конституції і стояти на сторожі та захисті державного суверенітету й цілісності її території. Реальна можливість Президента гарантувати такий стан речей досягається через його конституційне закріплення як глави держави та зосередження в його руках верховенства й загального керівництва над збройними силами Республіки Польща.

5. Визнання за Президентом Республіки Польща, який водночас є главою держави та уособленням національної єдності, конституційно закріпленого й ідеологічно підкріпленого права керівництва збройними силами робить його гарантом політичної нейтральності та незалежності армії від усіх політичних сил, у тому ж числі й наявних політичних партій або груп.

6. Польський досвід підтверджує той факт, що реальний зміст влади президента над армією виявляється й опосередковується через функції гарантування та контролю, особливо щодо дотримання конституційних принципів у сфері зовнішньої політики, політичної нейтральності армії, законності її використання виключно для захисту Батьківщини, нарешті, відповідності її структури й функціонування вимогам демократичної правової держави та громадянського суспільства.

До найбільш перспективних напрямів подальших досліджень статусу Президента Республіки Польща можемо зарахувати встановлення особливостей і механізмів його взаємодії з іншими силовими структурами цієї країни.

Список використаної літератури:

1. Ковальська-Фрей А. Польські інтереси в НАТО / А. Ковальська-Фрей [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.db.niss.gov.ua/docs/konf/polmil_08_06_06/POLSKA%20-%20NATOukr.htm.

2. Skrzydło W. Ustrój polityczny RP w świetle Konstytucji z 2 kwietnia 1997 r., Warszawa / W. Skrzydło. – Wydawnictwo Wolters Kluwer, 2009. – 235 s.
3. Sarnecki P. Prezydent RP. Komentarz do przepisów / P. Sarnecki. – Zakamycze, 2000. – 218 s.
4. Zasady wyboru Prezydenta określa Konstytucja z 2 kwietnia 1997 r. (Dz. U. Nr 78 z 1997 r., poz. 483) i Ustawa o wyborze Prezydenta RP z 27 września 1990 r. (t.j. Dz.U. z 2010 r. Nr 72, poz. 467).
5. R. Mojak, Instytucja prezydenta RP w czasie przekształceń ustrojowych, Wyd. UMCS, Lublin 1995, s. 301.
6. Wojtaszczyk K.A. Compendium wiedzy o państwie / K.A. Wojtaszczyk. – Warszawa : Liber, 1995. – 207 s.
7. Dahl R.A. Demokracja i jej krytycy / R.A. Dahl. – Krakow : Wyd. 3, 1995. – 488 s.
8. Z. Trejnis, Cywilne zwierzchnictwo nad siłami zbrojnymi w „Wojsko i wychowanie” nr 7/1997, s.
9. Siły zbrojne w regulacjach Konstytucji RP / Waldemar J. Wołpiuk; Fundacja Promocji Prawa Europejskiego. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, 1998. – 160 s.
10. Postanowienie Prezydenta RP z dnia 10 września 2009 r. w sprawie określenia głównych kierunków rozwoju Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej oraz ich przygotowań do obrony państwa na lata 2009-2018 (M.P. z dnia 18 września 2009 r.)
11. Ustawa z dnia 19 lutego 1993 r. o znakach sił zbrojnych RP (Dz.U. z 1993 r. Nr 34, poz. 154).
12. Ustawa z dnia 11 września 2003 r. o służbie wojskowej żołnierzy zawodowych. (t.j. Dz. U. z 2010 r. Nr 90, poz. 593).
13. Ustawa z dnia 29 sierpnia 2002 r. o stanie wojennym oraz o kompetencjach Naczelnego Dowódcy Sił Zbrojnych i zasadach jego podległości konstytucyjnym organom Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. z 2002 r. Nr 156, poz. 1301).
14. Ustawa z dnia 21 czerwca 2002 r. o stanie wyjątkowym (Dz.U.z 2002 r. Nr 113, poz. 985).
15. Ustawa z dnia 6 kwietnia 1990 o Policji (Dz. U. z 1990 r. Nr 30, poz. 179 z późn. zm.).
16. Ustawa z dnia 17 grudnia 1998 r. o zasadach użycia lub pobytu Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej poza granicami państwa (j.t. Dz.U. z 2010 r. Nr 240, poz. 1601).
17. Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. Prawo o ustroju sądów wojskowych (j.t. Dz.U. z 2007 r. Nr 226., poz. 1676).
18. R. Radek, Biuro Bezpieczeństwa Narodowego i Rada Bezpieczeństwa Narodowego jako instytucje wspomagające reagowanie na zagrożenia – aspekty normatywne i praktyka polityczna [w:] Dylematy polityki bezpieczeństwa Polski na początku drugiej dekady XXI wieku, red. K. Czomik, M. Lakomy, Wydawnictwo Regionalnego Ośrodka Debaty Międzynarodowej, Katowice 2014. – S. 356–377.
19. Sławomir Kamiński „Zarys historii utworzenia i funkcjonowania Biura Bezpieczeństwa Narodowego oraz Rady Bezpieczeństwa Narodowego”, Wydawnictwo BBN, Warszawa 2011. – 236 s.
20. M. Dukaczewski, Kompetencje władzy publicznej w zakresie obronności państwa w Zeszyt Problemowy Towarzystwa Wiedzy Obronnej nr4/98, S. 39–54.
21. Ustawa z dnia 21 listopada 1967 r. o powszechnym obowiązku obrony Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. (Dz. U. z 2015 r. poz. 827, 1220, 1224.).
22. Zarządzenie Prezydenta RP Nr 2 z 11 sierpnia 2010 r. w sprawie organizacji i zakresu działania Biura Bezpieczeństwa Narodowego [Elektronnyj resurs]. – Reżim dostępu : https://www.bbn.gov.pl/ftp/dok/Zarzadzenie_PRP_11_sierpnia_2010.pdf.